

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

İSLÂM TETKİKLERİ DERGİSİ

(REVIEW OF ISLAMIC STUDIES)

Kurucusu :
Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan

Müdür — Editor
Prof. Dr. Mahmut KAYA

Prof. Dr. Nihad M. Çetin
Hatıra Sayısı

CİLD — VOLUME : IX

EDEBİYAT FAKÜLTESİ BASIMEVİ
İSTANBUL — 1995

51

EBÛ BEKİR er-RÂZÎ İLE EBÛ HÂTİM er-RÂZÎ
ARASINDA GEÇEN TARTIŞMA

Mahmut KAYA

TAKDİM

İslâm dininin Arap Yarımadası dışına yayılması, müslümanlarla yabancı kültürler arasında kaçınılmaz tartışmaları da beraberinde getirdi. Başlangıçta Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı çıkan müşrik Araplarla yahudi ve hristiyanların yanısıra, Araplar arasında Tanrı'yı ve peygamberlik kurumunu inkâr eden ve kâinatta olup biten her şeyi ve her olayı zaman (dehr) faktörüne bağlayan bir düşünce akımının bulunduğu da bilinmektedir¹. Diğer yandan İslâm'ın egemenliğini bir türlü içlerine sindi remeyen düalist ve manîseist kültüre bağlı İran aydınlarının (şu'ûbiyye) peygamberlik kurumuna saldırılarına, ayrıca yaratıcı bir Tanrı'yı kabul ettikleri halde vahyi ve dini inkâr eden deist filozoflara karşı İslâm toplumunda VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kelâmcılar ve bazı teist filozoflar tarafından birçok reddiye yazılmış; çok zengin bir literatür oluşturan bu çalışmalar X. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

Eski Yunan, İran ve Hind kültür ürünlerinin Arapçaya çevrilmesiyle daha da gelişip yayılan ve İslâm'ın geleceği için büyük bir tehlike oluşturan zenâdika (zındıklar, zındıklık) ve melâhide (mülhidler, ateizm) hareketi, Abbasî halifesi Mehdi döneminde sindirilmişse de bütünüyle ortadan kaldırılamamıştı. Bu konuda İslâm'ın savunmasını üstlenen kelâmcılar genel anlamda peygamberliği, özel olarak da Hz. Muhammed'in peygamberliğini isbat etmek amacıyla *A'lâmü'n-nübüvve*, *İsbâtü'n-nübüvve*, *Delâilü'n-nü-*

1 el-Câsiye, 25/24.

büvve, *Şevâhidü'n-nübüvve*, *İsbâtü'r-rusûl* ve daha başka adlarla anılan birçok eser vücuda getirdiler. Kelâm literatüründe başlıbaşına bir tür oluşturan bu çalışmalar, Taşköprizâde'ye göre metafiziğin alt dallarını oluşturan ilimler arasında bağımsız bir ilim dalı sayılmaktadır².

İslâm felsefesinin ortaya çıkışıyla birlikte nübüvvet de temel bir problem olarak ilk defa felsefeye girdi. Sözelimi ilk İslâm filozofu olan Kindî *Risâle fi'r-redd ale'l-mâniyye*, *Risâle fi'r-redd ale's-seneviyye* adlı eserlerinde manîşizm ve düalizmi, *Risâle fi nakzı mesâil'l mülhidîn*'de ise ateizmi eleştirmiş, *Risâle fi isbâtü'r-rusûl*'de de peygamberliğin vazgeçilmez ilahî bir kurum olduğunu mantikî delillerle temellendirmeye çalışmıştır³. Ondan sonra gelen bütün teist filozoflar vahiy gerçeğini yorumlamak amacıyla eserlerinde nübüvvet meselesine ayrı bir yer vermişlerdir⁴.

Buna mukabil İslâm toplumunda organik ve inorganik varlıklar alanında araştırma yapan bazı bilginler ve hekimler arasında deist dünya görüşünün yaygın olduğu, giderek bunların «et-Tabiyyûn» adıyla naturalist bir felsefe akımı kurdukları bilinmektedir. Bu akımın kurucusu olan Ebû Bekir Muhammed İbn Zekeriyâ er-Râzî (ö. 925) din ve peygamberlik kurumu aleyhindeki *Nakzu'l-edyân* diye de anılan *fi'n-Nübüvvât* adlı eserinden başka *Mehâriku'l-enbiyâ* ve *Hıyelü'l-mütenebbîn* şeklinde iki isimle tanınan kitabında peygamberlerin gösterdiği mucizeleri hilekârlık ve illüzyon olarak yorumlamıştı⁵. Bu yüzden onun felsefi doktrini İslâm dünyasında gelenek kuramamış ve kendisi de genellikle mülhid (ateist) olarak tanınmıştır.

Şî'a'nın mâsum imam doktrini aleyhinde de birkaç eser kaleme almış olan Ebû Bekir er-Râzî'nin⁶ Peygamberlik ve imâmet konusundaki görüşlerini mantikî delillerle çürütmek üzere hemşehrisi ve aynı zamanda Şî'i-İsmâilî doktrinin tanınmış simalarının

2 Bk. *Miftâhu's-saâde*, I (Kahire, 1968), s. 321.

3 Bk. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, (Beyrut, 1987), s. 362.

4 Bk. Fârâbî, *Ârâu ehli'l-medineti'l-fâzıla* (Kahire, ts.), 47-77; İbn Sînâ, *eş-Şifâ-İlâhiyyât* (Tahran, 1343), s. 435-443.

5 Bk. Mehdi Mahakkık, *Feylesüf-ı Rey* (Tahran, 1352), s. 125-126. Son eserin adı İbnü'n-Nedim'de *Uyâbu'l-enbiyâ* olarak geçmektedir, *el-Fihrist*, s. 41.9

6 Bk., a.g.e., s. 114, 115.

dan olan Ebû Hâtım er-Râzî *A'lâmu'n-nübüvve* adlı bir kitap yazdı⁷. Yedi babdan oluşan bu eser fasıllar halinde alt bölümlere ayrılmıştır. Müellif eserin birinci babını Ebû Bekir er-Râzî ile Rey şehrinde aralarında geçen ve üç ayrı oturum şeklinde devam eden tartışmalara ayırmıştır (s. 3-28). Kitap günümüze giriş kısmı eksik olarak intikâl ettiği için Ebû Hâtım er-Râzî'nin, adını anmaksızın sâdece «o mülhid» diye nitelediği kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğu konusunda bazı kuşkuvar ileri sürülmüşse de böyle bir tereddüdün gereksiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira onun bu tartışma sırasında savunduğu fikirler diğer eserlerinde de mevcuttur. Kaldı ki Ebû Hâtım er-Râzî'nin filozofa verdiği cevapları tatmin edici bulmayan ve aynı zamanda Şî'î-İsmâîlî mezhebinin önde gelenlerinden biri olan Hamîdüddin el-Kirmânî yazdığı *el-Akvâlü'z-zehbiyye*'de⁸ söz konusu kişinin Ebû Bekir er-Râzî olduğunu belirtmektedir (s. 9-14). Bu mesele ile ilgili bir başka husus da âlemin ezeliğini savunduğu için Ebû Bekir er-Râzî tarafından dehrîlik (ateistlik) ile suçlanan hekim Ebû Temmâr'ın III. oturumda yer almış olmasıdır. Bu durum diyalogda taraf olan kişinin filozof er-Râzî olduğu konusundaki şüpheyi ortadan kaldırır niteliktedir⁹.

Ebû Hâtım er-Râzî diyalogun kendisi tarafından nakledilmesinin okuyucunun zihninde bazı tereddütlere yol açabileceğini düşünerek : «Her ne kadar kelimeler fazla eksik veya ifadeler farklıysa da anlamı ve özeti bu anlattıklarımından ibarettir» şeklinde açıklama yapmayı gerekli görmüştür.

**

Diyalogun ilk oturumu peygamberlik kurumunun gerekli olup olmadığı konusu üzerinde devam eder. Filozof er-Râzî tarih boyunca toplumlar ve milletler arasında süregelen kavga ve huzursuzlukların din ayrılığından kaynaklandığını, bunun sorumlusunun da peygamberler olduğunu iddia eder. Ona göre Allah'ın

7 Bu eserin tenkidli neşri Salah es-Sâvî ve Gulâm Rızâ A'vânî tarafından yapılmıştır (Tahran, 1397-1977).

8 Bu eserin ilmi neşri Salah es-Sâvî tarafından yapılmıştır (Tahran 1397/1977).

9 Ayrıca er-Razi, *Kitâb fi nakzi't-Tıbbu'r-râhânî alâ İbnî't-Temmâr* adıyla yazdığı birrisâlede meslektaşının aklâk konusundaki görüşlerini eleştirmiştir, bk. *el-Fihrist*, s. 418.

bazı kimseleri üstün yeteneklerle donatıp peygamber olarak gönderdiğini kabul etmek onun hikmet ve merhamet sahibi olduğu inancıyla bağdaşmaz. Çünkü hikmetin gereği, insanlar arasında ayırım yapmamak, herkesi güç ve yetenek bakımından eşit düzeyde yaratmaktır. O'nun merhamet sahibi olması da hiçbir aracıya gerek kalmayacak şekilde dünyevî ve uhrevî her şeyin bilgisini bütün kullarına ilham etmesini ve böylece insanların birbirlerine muhtaç olmalarını önlemesini gerekli kılar. Filozof, ilâhî uygulamanın da böyle olduğunu savunur. Ona göre bilgi açısından insanlar arasında mevcut olan farklılık zekâ ve yetenekten değil tembellik ve ilgisizlikten kaynaklanan bir durumdur. Eğer çalışıp çabalayacak olursa herkesin de kendisi gibi filozof olabileceğini söyler.

Filozofun bu aşırı ve cür'etkâr iddiaları karşısında Ebû Hâtim er-Râzî, onun düştüğü çelişkileri teker teker ortaya koyarak âdeta bozguna uğratar. Önce akıl, zekâ ve yetenekleri açısından insanların eşit yaratıldığı şeklindeki iddianın ilmî gerçeklere ve mevcut realiteye ters düştüğünü hatırlatır. Her şey bir yana toplumun akıllı, zekî, ahmak, ince ruhlu, kaba ruhlu veya geri zekâlı şeklindeki değer yargıları, insanlar arasında psikolojik açıdan bir farklılık olduğunu gösterir. Bunun da bilgi ve kültür farklılığını beraberinde getirmesi kaçınılmazdır. Sözelimi geri zekâlı biri ne kadar kafa yorarsa yorsun, üstün zekâlının ulaştığı yüksek bilgi ve beceri düzeyine ulaşamaz. Şu halde her meslek ve sanatta, hatta her sınıf halk arasında bir mertebe ve derece farkı vardır. Böyle olunca da insanların birbirlerine muhtaç olmaları kaçınılmazdır. Ebû Hâtim haklı olarak der ki : «Bir öğretici ve yol gösterici olmadan kendi akıl ve zekâsıyla her şeyin üstesinden gelen birini şimdiye kadar tanımadık», «Akıl, zekâ ve anlayış bakımından insanlar arasında bir farklılık bulunduğuna göre, din ve dünya işlerinde birbirlerine muhtaç olmaları, birbirlerinden okuyup öğrenmeleri, aralarında hocalık-talebelik, imamlık ve ona bağlılık gibi ilişkilerin bulunması bir zorunluluktur. Zaten bunun böyle olduğu açıkça görülmektedir».

Ona göre madem ki böyle bir farklılık vardır, o halde Allah'ın hikmet ve merhameti gereği olarak kulları arasından bazılarını seçip peygamber olarak göndermesi, özellikle insanın bilme gücü-

nü aşan konuları vahiy yoluyla peygamberlere bildirmesi ve bu kanalla insanların din ve dünya işlerini yoluna koymalarını sağlaması pekâlâ mümkündür. Zaten tarih boyunca uygulama da böyle olmuştur.

Ebû Hâtım tarihten ve pratik hayattan çarpıcı örnekler vererek insanlar arasında her alanda bir hiyerarşinin bulunmasının Allah'ın hikmetine uygun düştüğünü ve böyle bir uygulamanın insanlığın yararına olduğunu hatırlatarak der ki : «İnsanoğlu hür iradesiyle yaptığı davranışların mükâfat ve cezâsını görebilmesi için emir ve yasakları uygulayan üstün bir otoritenin; hocalarına, talebe, imam ve onun bağlıları şeklinde bir hiyerarşinin bulunması sosyal hayatın özelliklerindedir. İnsanları hayvan seviyesine indirmektense böyle olması Allah'ın hikmet ve merhametine daha çok yararlıdır».

Diyalogdan anlaşıldığı kadarıyla bu ilk oturumun galibinin Ebû Hâtım er-Râzî olduğu söylenebilir.

İkinci oturumun gündemi Ebû Bekir er-Râzî'nin felsefi doktrininin temelini oluşturan «beş ezeli ilke» (kudemâ-i hamse) hakkındadır. Bilindiği gibi filozof deisttir ve dehrilere karşı evrenin yaratılmış olduğunu savunur; fakat bu yaratma olayında Tanrı kadar ezeli olan nefsin, heyûlânın (şekilsiz ilk madde), zaman (dehr) ve mekânın (halâ) da rolü vardır. Filozof şaşmaz gerçek diye nitelediği bu doktrinini temellendirirken ilkçağ filozoflarından yararlanmadığını, bu yüzden de sisteminin orijinal olduğunu iddia eder.

Ebû Hâtım, bilgi ve yöntem olarak felsefe adına bildiği her şeyi ilkçağ filozoflarına borçlu olduğunu ona hatırlatır ve övgüyle söz ettiği bu filozofların ulaşmadıkları o şaşmaz gerçeğe kendisinin nasıl ulaştığını sorar. Filozof bunun yolunun çok çalışmaktan ve sürekli araştırma yapmaktan geçtiğini; ayrıca bilgi ve tecrübe birikimi açısından sonraki nesillerin önceliklere göre daha avantajlı durumda bulunduğunu, bu yüzden onları geçebileceğini söyler. Ebû Hâtım felsefenin ana esprisini kavramamış olacak ki sonra gelen bir filozof öncekinin sistemini yanlış veya tutarsız bularak eleştirirse, daha sonra geleceklerin de onunkini eleştireceğini ve böylece yanlışlıklar zincirinin uzayıp gideceğini,

insanlığın da hiçbir zaman gerçeğe ulaşmayacağını ileri sürer. Bu iddiaya karşı filozof haklı olarak görüş farklılığına yanlış ve tutarsızlık olarak bakılamayacağını, hayatını ilme ve düşünceye adayınlar arasında ortaya çıkan ayrılıkların bir ictihad farkı olduğunu, bunun da saygıyla karşılanması gerektiğini ifade eder. Fakat belki de Yeni-Eflâtuncu ve gnostik anlayışın bir uzantısı olarak filozof, insan ruhunun sadece felsefe yapmakla arınacağı iddiasını ortaya atarak bir çıkmaza girer. Bunun üzerine Ebû Hâtim, biraz da demagojiye kaçan bir tavırla : «Sana göre insanlar, düşünmanlık ve anlaşmazlıklar yüzünden helâk olup gitmişlerdir. Öyleyse felsefe ile uğraşmak bu yıkımı artırmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Çünkü sen, filozofların farklı görüşlere sahip olduğunu söylüyor ve kendi sisteminin önceki filozoflarınkine uymadığını iddia ediyorsun. Senden sonra gelecek olan bir filozof hem sana, hem de başkalarına karşı çıkabileceğine göre, felsefe günden güne felâket hazırlıyor, bâtılı ve sapıklığı artırıyor demektir» diyerek filozofun üzerine gider. Fakat o, düşünce ayrılıklarını bâtıl ve sapıklık olarak nitelemenin yanlış olduğunu, hedefine ulaşmasa da her düşünürün doğru yolda bulunduğunu tekrarlar. Diğer yandan Ebû Hâtim, rûhun ancak felsefe yapmak süretiyle arınacağı iddiasına karşı : «Bu nasıl ruh arınması ki Allah'ı, peygamberleri ve semâvî kitapları inkârdan başka bir şey sağlamıyor!» şeklinde bir soru yöneltince filozof, «iş bu noktaya varınca artık susmak gerekir» diyerek tartışmadan çekilir.

Kısa süren bu ikinci oturumun galibi yoktur denebilir. Seviyeli bir şekilde süren tartışmada sıkışan tarafın demagojiye başvurduğu görülmektedir.

Diyalogun en uzun süren üçüncü oturumunda beş ezeli ilkeye bağlı olarak zaman, mekân, hareket ve yön kavramları tartışmanın gündemini oluşturur. Filozofun zaman ile mekânı mutlak ve izâfî diye ikiye ayırması karşısında Ebû Hâtim, mutlak zaman ve mekânın objektif bir realiteye sahip olmadığını, bunun tamamen bir kuruntudan ibaret bulunduğunu söyler. Buna karşı Ebû Bekir er-Râzî tezini savunmakta hayli zorlanır. Ayrıca hasmının mekân ve yön kavramlarıyla ilgili sorularına da doyurucu karşılık veremez.

Kâinatın meydana gelişini nefsin maddeye (heyûlâ) karşı duyduğu aşırı istekle açıklayan tezin yol açtığı çelişkiler filozofu müşkil durumda bırakır. Bu konuda Ebû Hâtim'in yönelttiği sorular ve yakaladığı çelişkiler, onun gerçekten kıvrak bir zekâyâ sahip olduğunu göstermektedir. Oturumun sonunda dinamik ve mekanik hareketin dışında bir de ânî hareket türü bulunduğundan söz etmesi ve bunu izah etmek üzere verdiği örneğin tutarsız oluşu filozofu iyiden iyiye mahcup duruma düşürür.

Bu durum karşısında hiç şüphesiz üçüncü oturumun galibi Ebû Hâtim er-Râzî'dir.

I. OTURUM : PEYGAMBERLİK ÜZERİNE

Ebû Bekir er-Râzî — Allah'ın, bazı kimseleri peygamber olarak seçip, bütün insanlardan üstün tuttuğunu, peygamberleri önder yapıp insanları onlara muhtaç kıldığını nereden biliyorsunuz? Peygamberler yüzünden insanların birbirine düşmesini, düşmanlık duygularının gelişip savaşların artmasını ve bu sebeple insanlığın helâk olmasını ilâhî hikmetle nasıl bağdaştırıyorsunuz?

Ebû Hâtim er-Râzî — Sana göre, hikmeti gereği olarak Allah ne yapmalıydı?

Ebû Bekir er-Râzî — Hakîm ve Rahîm olan Allah'ın hikmet ve merhametine yaraşan, dünya ve âhirette yararlı ve zararlı olan şeylerin bilgisini bütün kullarına ilham etmek ve insanları birbirinden üstün tutmamaktır. Böylece insanlığı felakete sürükleyen görüş ayrılıkları ve çekişmeler ortadan kalkmış olur.

İnanç ayrılıkları sonucunda birbirlerinin kanını dökmektense, düşmanlık duygularının savaşlara yolaçıp bir felaket halini almaktansa, bizim söylediğimiz daha tutarlı ve daha güvenli bir yoldur. Nitekim nice kimselerin bu yüzden öldüğünü görmekteyiz.

Ebû Hâtim er-Râzî — Sen Allah'ın hikmet ve merhamet sahibi olduğuna inanıyor musun?

Ebû Bekir er-Râzî — Elbette.

Ebû Hâtim er-Râzî — Sence hakim olan Allah, hikmet ve merhametine yaraşanı kullarına uygulamış mıdır? Kimsenin kimseye muhtaç olmayacağı şekilde herkese gerekeni ilham etmiş midir?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bu tezinin doğruluğunu ispatlamalısın. Çünkü bütün dünyada, her din ve millette, esas senin mesleğin olan felsefede, gördüğümüz kadarıyla bir imam ve onun bağlıları, bir âlim ve onun talebeleri vardır. Hiç kimse kendi kendine yeterli olamaz, tersine herkes birbirine muhtaçtır. Senin görüşünün tersine olarak, herkes dünya ve âhireti için neyin yararlı, neyin zararlı olduğunu ilham ile değil, âlimlerden ve inanıp bağlandığı imamlardan öğrenmektedir.

Son derece açık ve seçik olan bu gerçeğe olsa olsa ancak safsatacılar ve inatçılar karşı çıkabilir. Oysa, felsefi ilimlerde tek söz sahibi kendin olduğunu, bu alanda senden başkasının söyleyecek bir sözü bulunmadığını, herkesin seni üstad kabul edip, senden okuması gerektiğini söyleyen yine sen değil misin?

Ebû Bekir er-Râzî — Benden başkası felsefeden anlamaz demedim. Şu var ki ben, öğrenmek için çok çalıştım, diğerleri bu işi önemsemediler. Onların bilgisizlikleri anlayış kıtlığından değil, felsefeye karşı isteksizliklerinden kaynaklanıyor. Nitekim sıradan herhangi bir kimse, günlük hayatında, ticari işlerinde çoğumuzun akıl erdiremediği önemli işleri başarır. Çünkü olanca gücünü ve yeteneğini o işe harcamıştır. Şayet benim gibi bütün gücünü felsefeye harcasaydı elbette benim mertebeme o da ulaşabilirdi.

Ebû Hâtim er-Râzî — Sana göre akılca, zekâca ve eğilimleri açısından insanlar eşit mi, değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Çalışıp çabalasalar, gerekeni yapsalar akıl ve eğilimlerinin eşit düzeye geleceğine hiç şüphe yoktur.

Ebü Hâtim er-Râzî — Düpedüz gerçeğe ters düşen bu görüşü nasıl savunabiliyorsun!.. Çünkü zihni ve rûhî melekeleri açısından insanların farklı yapıya sahip olduklarını görmekteyiz. Ayrıca sen «felân adam felâncadan daha akıllıdır; felân akıllı, felânsa ahmaktır; bu adam şundan daha zekidir, bu ince ruhlı, o ise kaba ruhludur; falan anlayışlı, filânsa geri zekâlıdır...» şeklinde, insanların değer yargılarını reddedemezsin. Bu gerçeği redde kalkışan kimse, demagoji ve safsata yapmış olur. Şu halde «özellik» diye bir gerçek vardır.

«Halkın teorik ilimlere aklı ermese de, günlük hayatta ve çeşitli sanat dallarında bizim aklımızın ermediği önemli işleri başarırlar» diyorsun. Ama bildiğimiz bir gerçek var ki geri zekâlı biri, ne kadar kafa yorarsa yorsun, parlak zekâlı birinin ulaştığı yüksek bilgi ve beceri seviyesine ulaşamaz. Şu halde, sanatkârlar arasında da bir mertebe ve derece farkı vardır. Hatta her sınıf halk arasında faziletce daha üstün olanların, bilgin ve öğrencilerin bulunduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bir öğretici ve yol gösterici olmadan kendi akıl ve zekâsıyla herşeyin üstesinden gelen birini şimdiye kadar tanımadık. Tartışma götürmez bu gerçeğe kimse karşı çıkamaz. Öyleyse, insanlar arasında mertebe bakımından bir fark mevcuttur. Nitekim üstün zekân, yeteneklerin ve yoğun çalışmalarınla felsefî ilimlerde elde ettiğin başarıyı; yeteneksiz, geri zekâlı ve üşengeçlerin gösteremeyeceğini sen kendin söylüyorsun! Zâten bu farklılık insanların yapısında mevcuttur. Ne kadar çok çalışırsa çalışsın, bir geri zekâlı üstün zekâlıların bilgi düzeyine ulaşamaz.

Akıl, zekâ ve anlayış bakımından insanlar arasında bir farklılık bulunduğuna göre, din ve dünya işlerinde birbirlerine muhtaç olmaları, birbirlerinden okuyup öğrenmeleri, aralarında hocalık-talebelik, imamlık ve ona bağlılık gibi ilişkilerin bulunması bir zorunluluktur. Zâten bunun böyle olduğu açıkça görülmektedir.

Bu durum karşısında senin «Bazı insanları ötekilere önder yapmak Allah'ın hikmet ve merhametiyle bağdaş-

maz. O'na yaraşan, dünya ve âhirette herkesin yararına ve zararına olan şeylerin bilgisini kullarına ilham etmektir; bu, insanlar için daha güvenli, Allah'ın hikmetine daha uygun olan bir anlayıştır» şeklindeki düşüncen son derece tutarsızdır. Ayrıca, bu iddiayı gerçekleştirecek yetenek insanın yapısında mevcut değildir. Hikmet ve merhamet sahibi olan Allah da kullarına senin iddiânın tam tersini uygulamıştır.

Ama şu var ki karada ve suda yaşayan her tür hayvanın beslenme, üreme, yararlıya yönelme ve zararlıdan kaçma şeklinde içgüdüye bağlı ortak karakterlere sahip olmaları gibi, insanlarda da temelde bir ortak yapı mevcuttur. Hayvanlarda sorumluluk duygusu bulunmadığı için, aralarında içgüdü bakımından bir derece farkı yoktur. Ama insanoglu, hür irâdesiyle yaptığı davranışların mükâfat veya cezasını görebilmesi için emir ve yasakları uygulayan üstün bir otoritenin; hoca-talebe, imam ve onun bağlıları şeklinde bir hiyerarşinin bulunması sosyal hayatın özelliklerindedir. İnsanları hayvan seviyesine indirmektense, böyle olması, Allah'ın hikmet ve merhametine daha çok yaraşır.

Dünyada senin görüşünü doğrular mahiyette bir olay mevcut olmadığına göre, bu meselede sen şu üç görüşten biriyle kendini savunabilirsin :

1. Allah, kulları için daha yararlı ve daha güvenli olanı, hikmet ve merhametine yaraşanı gücü yettiği halde nice felâketleri kullarına revâ görmüş, onları birbirine muhtaç etmiştir, diyebilirsin.
2. Veya bütün bu güzel şeyleri yapmak istemiş, fakat gücü yetmemiştir, diyebilirsin. O zaman Allah'ın âciz ve güçsüz olması gerekir.
3. Ya da bizim tezimizi benimseyerek bütün olup bitenlerin Allah'ın hikmetine uygun olduğunu kabul edersin.

Bizim görüşümüzü benimsemekle sen, önceki yanlış inancından ve bütün bu çelişki düşüncelerden kurtulmuş

olursun. Zâten keskin zekânla, derin düşüncenle eskiçağ filozoflarının ulaşamadıkları mertebeye ulaştığını iddia ettiğin an, sen kendinle çelişkiye düşmüştün! Çünkü sen onların metotlarını kullandın, eserleri üzerinde araştırmalar yaptın ve bu düzeye onların sayesinde geldin. Buna rağmen, insanların birbirlerine muhtaç olmamaları için zekâca eşit oldukları tezini savunuyorsun.

Öte yandan filozoflar arasında bir seviye farkı bulunduğunu ve bazılarının ulaşamadığı mertebeye diğer bazılarının ulaşabileceğini, böylece aralarında üstad-çömez ilişkisinin mümkün olduğunu söylemekle, yine çelişkiye düşüyorsun! Nitekim bütün filozoflar der ki, Eflâtun Aristoteles'in hocası, o da onun talebesidir. Ama sana göre bunlar, mertebe bakımından senden aşağı, düşünce ve sistemleri yanlıştır. Onlara düşen, seni üstad bilip görüşünü paylaşmalarıdır. Bu iddianla sen, derece ve hiyerarşiyi, yani insanlar arasında hoca-talebe, imam ve onun bağlıları şeklindeki ilişkileri, zekâ ve anlayış farklılığını kabullenmiş olmuyor musun? Sonuçta savunduğun ilk görüşe ters düşmüyor musun? Hayatıma yemin ederim ki bu son görüşün daha tutarlı ve gerçeğe daha uygundur.

Madem ki insanlar arasında hoca-talebe, imam ve onun bağlıları şeklinde bir derece ve mertebe farkı vardır, öyleyse Allah'ın hikmet ve merhameti gereği olarak kulları arasından bazılarını seçip peygamber olarak göndermesi, insanın bilme gücünü aşan konuları vahiy yoluyla peygamberlerlere öğretmesi ve bu kanalla insanların din ve dünya işlerini yoluna koymalarını sağlaması pekâla mümkündür. Peygamberlerin din ve dünya işlerinde insanları irşad etmeleri gibi toplumu yönetmeleri de mümkündür. Nitekim şaşılacak derecede güzel olan böyle bir yönetime zengin, fakir, âlim, câhil, akıllı ve ahlak her kesimin rahatlıkla uyum sağladığını görmekteyiz. Ayrıca onların getirdikleri şeriata dayalı bu tarz bir siyasetle dünya işlerinin düzene girdiğini müşahade etmekteyiz. Bu sayede anlayışı kıt olanların akıllarını ka-

rıstıran ve ne kadar çaba harcasalar da anlayamadıkları o felsefî ilimlerin inceliklerine nüfuz etmek için kafa yormalarına da ihtiyaç kalmamıştır.

İmdi, sana göre şu iki durumdan hangisi Allah'ın hikmet ve rahmetine daha uygundur ve sen bunlardan hangisini benimsiyorsun? Bu faziletlerin ya sana özgü olduğunu iddia etmek durumundasın; o zaman savunduğun ilk teze ters düşerek, dünyada imam ve onun bağlıları, âlim ve talebeleri bulunduğunu söyleyenlerin tezini doğrulamış olursun. Veya dünyada imam ve onun bağlıları, âlim ve talebeleri bulunması Allah'ın hikmetiyle bağdaşmaz diyerek, ilk görüşünde ısrar edersin. Eğer bu son görüşü seçersen tezini çürütür ve kendinle çelişkiye düşersin. Diğerini seçersen hakîm olan Allah'ın hikmeti gereği bu faziletleri başkasına değil, sadece sana vermiş olduğunu, insanları sana muhtaç kıldığını ve sende öğrenmeleri gerektiğini kabul etmiş olursun.

O halde sen şanı yüce Allah'ın dünya ve din işlerini yönetmeleri için insanlara peygamber göndermesini, onları önder yapmasını, herkesi, onlara muhtaç kılmasını niçin inkâr ediyorsun! Nitekim uygulamanın da böyle olduğunu görmekteyiz. Sen iki kişiyi yönetmekten âcizken, bol bol nimet vererek kendi seçtiği ve insanlara önder yaptığı peygamberlerin şariat ve kanunlarla dünyayı yönetmeleri niçin mümkün olmasın?!

*

**

Ebû Hâtim er-Râzî — İşte bu mesele üzerindeki tartışma böyle oldu. Her ne kadar kelimeler fazla, eksik veya ifadeler farklıysa da anlamı ve özeti bu anlattıklarımın ibaretidir.

II. OTURUM : BEŞ EZELÎ İLKE ÜZERİNE.

Ebû Hâtim er-Râzî — Benimseyip inandığın şu beş ezeli prensibi anlatır mısın? Yaratıcı, nef, heyûlâ (madde), mekân

(halâ) ve zamandan (dehr) oluşan bu beş prensiple ilgili olarak ilkçağ filozoflarının görüşleri senin görüşünle uyuyor mu uyuşmuyor mu?

Ebû Bekir er-Râzî — Hayır, ilkçağ filozofları bu konuda farklı görüşlere sahiptir. Ben konu üzerinde çok araştırma yaptım, onların benimsedikleri metod üzerinde çok düşündüm ve neticede şaşmaz gerçeği bulup ortaya koydum.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bu kadar zekî filozoflar nasıl olmuş da o «şaşmaz gerçek»i bulamamış ve neticede görüş ayrılıklarına düşmüşler? Bir yandan, onların vargüçlerini felsefî düşünceye harcayarak en üstün bilgi seviyesine yükseldiklerini ve bu konularda önder-bilgin olduklarını iddia ediyorsun. Diğer yandan da, kitaplarını okuduğun ve metotlarını kullandığın kimselerin ulaşamadıkları hakikate çok düşünüp kafa yorarak ulaştığını iddia ediyorsun! Oysa kitaplarından ve metodlarından yararlandığına göre onlar senin önderin sayılır. Peki nasıl oluyor da felsefe alanında çömez olan, üstaddan daha üstün ve mükemmel olabiliyor!..

Ebû Bekir er-Râzî — Birazdan meseleyi anlatınca bana hak vereceksin ve bu konuda neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlayacaksın. Bilmelisin ki, sonra gelen bir filozof, olanca gücünü felsefî düşünceye verip sürekli çalışır, karmaşık ve ince olduğu için ihtilâfa konu olan bir problem üzerinde araştırma yaparsa, öncekilerin bilgi düzeyine ulaşır; hattâ zekâsı, düşüncesi ve yaptığı uzunca araştırmalar sayesinde daha başka bilgiler de elde edebilir. Çünkü öncekilerin bilgisine sahip olan, bu birikimle daha başka yararlı bilgiler elde edecek ve onları geliştirecektir. Zira düşünme, araştırma ve sürekli çalışma daha fazla ürünü gerekli kılar.

Ebû Hâtim er-Râzî — Senin yaptığın gibi bir sonra gelen bir öncekinin fikrine karşı çıkarsa bu ne yarar sağlar! Tersine bu anlayış son derece sakıncalı ve düşüncede anarşi demektir. Bize göre sizin uzun araştırma ve derin düşünme dediğiniz şeyi, fikir ayrılığı ve çelişik düşünceden başka

bir şey değildir. «Bir sonra gelen bir öncekini geçer» ön yargısıyla hareket edersen, senden sonra gelecek birinin de zekâsı, bilgisi ve çalışmasıyla seni geçmeyeceğini; temellendirdiğin «beş ezeli ilke»yi çürütmeyeceğini nasıl garanti edersin! Bu demektir ki dünyada hiçbir zaman gerçek bulunamayacak ve daima fikir anarşisi sürüp gidecektir. Sen öncekilerin sistemini yanlış ve tutarsız bulduğuna göre, sonrakiler de senin sisteminin tutarsız olduğunu söyleyecek ve böylece yanlışlıklar ve tutarsızlıklar zinciri devam edip gidecektir.

Ebû Bekir er-Râzî — Farklı görüşlere yanlış ve tutarsız denemez. Çünkü önceki ve sonraki düşünürün ikisi de müctehittir. Kendisini düşünme ve araştırmaya adayıp ictihat yapan kimse doğru yoldadır. İnsan ruhu ancak felsefî düşünce sayesinde bu dünyanın kirinden, pasından arınır ve öbür dünyada kurtuluşa erer. Şayet bir kimse -az da olsa- felsefe ile ilgilenir ve bazı şeyleri idrâk gücüne ulaşırsa, ruhu arınır ve kurtuluşa erer. Araştırmaya ilgi göstermeyerek ömürlerini tüketen halk kitleleri birazcık olsun düşünebilselerdi, ruhen arınıp kurtulurlardı.

Ebû Hâtîm er-Râzî — Bâtıldan kurtulup gerçeğe kavuşmanın felsefî düşünceyle olacağını savunuyorsun, değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtîm er-Râzî — Sana göre insanlar, düşmanlık ve anlaşmazlıklar yüzünden helâk olup gitmişlerdir. Öyleyse felsefe ile uğraşmak bu yıkımı artırmaktan başka bir şeye yaramayacaktır. Çünkü sen, filozofların farklı görüşlere sahip olduğunu söylüyor ve kendi sisteminin önceki filozoflarınkine uymadığını iddia ediyorsun. Senden sonra gelecek olan bir filozof hem sana, hem de başkalarına karşı çıkabileceğine göre, felsefe günden güne felâket hazırlıyor, bâtılı ve sapıklığı artırıyor demektir.

Ebû Bekir er-Râzî — Ben görüş ayrılığını bâtıl ve sapıklık olarak görmüyorum. Çünkü düşünen ve o doğrultuda çalışıp didinen biri, amacına ulaşmasa da doğru yoldadır. Düşünme ve araştırmadan başka yolla ruh arınamaz.

Bu konuda söyleyeceklerim bu kadardır.

Ebû Hâtım er-Râzî — Madem ki gerçeği kabul etmiyor ve tezini ısrarla, inatla savunuyorsun; bâri şu soruma cevap ver : peygamberlerin getirdiği semâvî kitaplara inanan bir kimse, aynı zamanda felsefeyle de uğraşsa, bu dünyanın kîrinden arınabilir mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Bu çeşit hurâfelere inanan cehâlet ve taklitte ısrar eden biri, felsefî düşünceyle nasıl ilgilenebilir!

Ebû Hâtım er-Râzî — Bir kimse felsefî düşüncede derinleşme bile, birazcık olsun o alanda kafa yorarsa rûhen arınır dememiş miydin?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtım er-Râzî — Felsefede derinleşen veya onunla birazcık ilgilenen kimse kendinden öncekileri takip etmek durumundadır. Bu da körükörüne taklitten başka bir anlama gelmez. Şu halde bundan daha koyu cehâlet, bunun ötesinde bir taklit ve bundan daha büyük hurâfe ne olabilir!.. Bu nasıl bir ruh arınması ki Allah'ı, peygamberleri ve semâvî kitapları inkârdan başka bir şey sağlamıyor! Gerçekte böylelerine cahil, mukallit ve bütün insanlara ters düşen birine hurâfeci demek daha doğru olmaz mı?

Ebû Bekir er-Râzî — Söz bu noktaya varınca artık susmak gerekir.

III. OTURUM : ZAMAN, MEKÂN VE HAREKET ÜZERİNE

Ebû Hâtım er-Râzî — «Beş ezeli ilke»nin dışında hiç bir ezeli varlık kabul etmiyorsun değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtım er-Râzî — Biz zamanın varlığını gök küresinin (felek) hareketiyle, gün ve gecelerin gelip geçmesiyle, yıl ve ayların sona ermesiyle anlarız. Bu saydıklarım zamanla birlikte ezeli midir, yoksa sonradan mı yaratılmışlardır?

Ebû Bekir er-Râzî — Bunlar ezeli olamaz, çünkü bunların varlığı gök kürelerinin hareketiyle anlaşılır; ay ve güneşin do-

ğup batmasıyla hesaplanır. Gök küreleri ve varlığı gök kürelerinin varlığına bağlı olan herşey yaratılmıştır. Bu anlattığım, Aristoteles'in zaman anlayışıdır. Bazı filozoflar buna karşı çıkararak farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Ama zaman hakkında benim görüşüm şudur : Zaman, mutlak ve izâfî olmak üzere iki çeşittir. Mutlak zaman *müddet* ve *dehr* adını alır ki bunun başlangıcı yoktur, hareket ve sürekliliği ifade eder. İzâfî zamana gelince bu, gök kürelerinin hareketine bağlı olarak tasarlanıp ayarlanan zaman birimlerinden ibarettir.

Eğer *Dehr*'in hareket ve süreklilik demek olduğunu anladınsa mutlak zamanı anlamış sayılırsın. İşte «ebed» ve «sermed» denen şey budur. Şayet gök kürelerinin hareketini kavradınsa izâfî zamanı da anlamış olmalısın.

Ebû Hâtim er-Râzî — Mutlak zamanın ne olduğunu daha iyi anlayabilmek için bir örnek verir misin? Zira gök kürelerinin hareketini, günlerin gelip geçmesini ve saatlerin bitip tükenmesini bir an için unutacak olsak, zaman diye bir kavramdan söz edemeyiz. Şuhalde mutlak zaman dediğin ve süreklilik anlamına gelen *dehr* nasıl bir şeydir?

Ebû Bekir er-Râzî — Görmüyor musun zaman tık tık tık diyerek nasıl geçiyor ve şu kainatın ömrü nasıl bitip tükeniyor! Zaman sona erse de bu tık tıkların sonu gelmez. İşte düşünecek olursan, mutlak zaman demek olan *dehr*'in sürekliliği de böyle bir şeydir.

Ebû Hâtim er-Râzî — Kâinatın ömrünün bitip tükenmesi zamanın çalışmasına ve zamanın çalışması da gök kürelerinin hareketine bağlı birer olaydır. Kâinat da gök küreleri de sonradan yaratılmışlardır; bunu sen de kabul ediyorsun. Zaman kâinatla (madde) ilgili olarak ortaya çıkan bir kavram olduğuna göre, o da kâinat gibi yaratılmış demektir. Kâinatın ömrü sınırlı ise zaman da sonlu ve sınırlı olacaktır. Biz zamanı, gök cisimlerinin hareketiyle, yılların ve ayların gelip geçmesiyle ortaya çıkan bir realite olarak görüyoruz. Bunlar olmazsa zamandan da söz edilemez.

Bu durum karşısında ya bunların da zamanla beraber ezeli olduğunu iddia edeceksin -ki o takdirde ezeli varlıkların sayısı artacaktır-; ya da gök küreleri ve kâinat gibi zamanın da yaratılmışlığını kabulleneceksin; veya üçüncü bir şık olarak bize anlaşılır bir şekilde zamanın ne olduğunu açıklayacaksın. Meselâ varlığı tasarlayıp algıladığım için şu anda zamanın varlığını da düşünüp tasarlayabiliyorum. Şu senin tık tık tık dediğin şey, sayılabilir türden kelimelerdir. Kelimeler ise söze dönüşemediğe ve sayılamadıkça zihinde bir yer işgal etmezler. Oysa gerek söz ve gerekse sayı olsun, bunlar ezeli değil sonradandır. Şu halde mutlak zaman dediğin dehr'in ezeliğini ispat etmek için, akıllı birinin söylemekten utanacağı şu tık tık sözünden başka şimdiye kadar yeni bir görüş ortaya koymuş değilsin. Bu konuda anlaşılır bir gerçeği ortaya koy da görelim!..

Ebü Bekir er-Râzî — Bu konuda söylenecek söz bitmez. Senin savunduğun bu görüşün Aristoteles'e ait olduğunu ve buna karşı çıkanların bulunduğunu daha önce söylemiştim. Eflâtun'un görüşü de bizim zaman hakkındaki temizleme hemen hemen bağdaşmaktadır. Her ne olursa olsun, bana göre benim savunduğum tez bu konudaki tezlerin en doğrusudur.

Ebü Hâtim er-Râzî — Meseleye bir başkasının teziyle bağdaşma veya çelişme açısından bakacak olursan kendinle çelişkiye düşersin; çünkü sen başından beri ihtilafa ve bir başkasının görüşünü taklide karşı çıkmıştın. Oysa şimdi Aristoteles'i bırakıp Eflâtun'un görüşünü benimsiyorsun. Ne diyelim, var hayrını gör!..

Tıpkı zaman gibi mekân hakkındaki düşüncelerin de tutarsız ve çelişiktir.

Ebü Bekir er-Râzî — Nasıl?

Ebü Hâtim er-Râzî — Anlatır mısın mekân mı yönleri, yoksa yönler mi mekânı kuşatıyor?

Ebü Bekir er-Râzî — Elbette ki mekânı kuşatan yöndür.

Ebû Hâtim er-Râzî — O halde niçin yönleri beş ezeli ilkeden saymıyorsun? Mekânın ezeliği, onu çepeçevre kuşatan yön ve çevrenin de ezeli olmasını gerektirmez mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Yön mekândır, mekân da yön; ikisi arasında hiçbir fark yoktur.

Ebû Hâtim er-Râzî — Nasıl ikisini aynı şey sayabiliyorsun! Aralarında hiç fark olmaz olur mu! Biraz önce «yön mekânı kuşatır ama mekân yönü kuşatamaz» derken, aralarında bir fark gözetiyordun. Fakat çelişkiye düşüp köşeye sıkışınca «ikisi de aynı şeydir» diyorsun. Oysa doğrusu ikisinin ayrı ayrı şeyler olduğudur.

Bu durum karşısında ya mekânla beraber altı yönü de ezeli sayacaksın -ki o takdirde ezeli varlıkların sayısı on bire yükselir- ya da mekânın ezeli ve sonsuz olduğu fikrinden vazgeçeceksin.

Ebû Bekir er-Râzî — Filozofların yön'le ilgili görüşleri farklıdır. Bazıları yön'ün altı olduğu fikrine karşı çıkmışlar ve bu konuda çok farklı düşünceler ortaya koymuşlardır.

Ebû Hâtim er-Râzî — Tartışmayı başka alana çekmek istediğini görünce dedim ki : Filozoflar kaç yön bulunduğu konusunda ister ihtilâf isterse ittifak etsinler, yön tekdir veya çoktur desinler, bizi ne ilgilendirir! Çok veya tek dedikleri yön, mekânla beraber mi değil mi? Öyle ya, mekân ezeli ve kadîm ise, yön de ezeli olacaktır; yaratılmışsa o da yaratılmış demektir. Çünkü yönün bulunmadığı yerde mekândan söz edilmez.

Ebû Bekir er-Râzî — Bana göre zaman gibi mekân da mutlak ve izâfî olmak üzere iki çeşittir. Bir örnek vermek gerekirse mutlak mekân, içine bir takım cisimlerin konulduğu kap gibidir. Bir an için bu cisimlerin boşaltıldığını farzedelim, gene de zihnimizde bir kap imajı kalacaktır. Şarap küpünü boşaltınca zihnimizden şarap imajı silinir ama küp imajı asla silinmez. Nitekim felek kavramını zihnimizden atacak olsak bile, feleğin varlığıyla bağıntılı olan diğer kavramlar gene de kavram olarak varlıklarını sürdürecektir.

İzâfi mekâna gelince bu, yer tutan nesnenin varlığıyla vardır, yer tutan nesne bulunmayınca mekândan da söz edilemez. Meselâ bir cismin sahip olduğu ilintileri (arazları) düşünelim; ilintiler olmazsa cisim de olmayacaktır. Nitekim zihnimizden çizgi imajı silinirse bununla bağıntılı olan yüzey imajı da silinecektir.

Ebû Hâtım er-Râzî — Çizgi ile yüzey arasındaki ilişki, mekân ve mekânda yer tutan nesne arasında ki ilişkiye benzemez. Bu, olsa olsa ilkin verdiği felek örneğiyle bağıntılı olabilir. Ama durum yine de senin dediğinin tersinedir. Verdiğin küp ve şarap örneği de çizgi ve yüzey örneği gibidir. Yani ikisi de cisimdir. Şuhalde bunların mekân ve mekânda yer tutan nesne arasındaki ilişkiye benzer yönleri yoktur.

Ebû Bekir er-Râzî — Öyleyse sen bana yön'ün mahiyetini elle tutulur ve gözle görülür bir şekilde anlat!

Ebû Hâtım er-Râzî — Söyler misin, biz mekânda mıyız, değil miyiz?

Ebû Bekir er-Râzî — Mekândayız.

Ebû Hâtım er-Râzî — Herkesin anlayacağı bir biçimde şu bulunduğumuz mekânı bana gösterir misin?

Ebû Bekir er-Râzî — İşte şu bulunduğumuz yer mekândır, bunun mekân olmadığını kimse iddia edemez.

Ebû Hâtım er-Râzî — «İşte şu» derken eğer yeri gösteriyorsan, orası bir toprak parçasıdır ve çeşitli yönlere sahiptir. Havayı gösteriyorsan, orası da bir bölgedir ve yönleri bulunmaktadır. Gökyüzünü gösteriyorsan, derim ki orası gökyüzüdür ve çeşitli yönleri vardır.

Ebû Bekir er-Râzî — O senin dediklerinin hepsi mekânda yer tutan varlıklardır. Mekân işaretle gösterilecek maddî bir yapıya sahip değildir, o sadece akılla bilinir.

Ebû Hâtım er-Râzî — O halde mekânı kuşatan yön de öyledir, maddî bir yapısı bulunmadığı için onu da işaretle göstere-meyiz, varlığını sadece akılla kavrarız. Zihinde yön kav-

ramı bulunmazsa mekân kavramı da bulunamaz. Bu mesele zaman hakkındaki tartışmaya benzedi.

Ebû Bekir er-Râzî — Gerçekten de öyle oldu. Benim mekân hakkındaki düşüncem tıpkı Eflâtun'ununki gibidir. Senin savunduğun ise Aristoteles'in görüşüdür. Ben zaman ve mekân hakkında bir kitap yazdım. Bu konuda daha doyurucu bilgi edinmek istiyorsan o kitaba başvur.

Ebû Hâtîm er-Râzî — Benim ne o kitaptaki fikirlerden, ne de Eflâtun'la Aristoteles'in bu konudaki görüşlerinden haberim var. Bırak kitap tavsiye etmeyi de kendi tezini ispatla!..

Ebû Bekir er-Râzî — Ben söyleyeceğimi söyledim.

*

**

Ebû Hâtîm er-Râzî — Bu konuşmadan sonra sustu ve ben kendisine dedim ki : Bu konu burada bitti; ama sen, hem şu «beş ezeli ilke»den başka ezeli varlık kabul etmiyor, hem de âlemin yaratılmış olduğunu söylüyorsun, değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtîm er-Râzî — Acaba bu beş ilkedен hangisi âlemi yaratmıştır?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtîm er-Râzî — Susma konuş! Bu mesele üzerinde konuşmak susmaktan daha iyidir. Âlemin yaratılış sebebiyle ilgili olarak dehrî'lerle aramızda çok tartışmalar olmuştu.

Ebû Bekir er-Râzî — İnsanların bu konuda ortaya koyduğu görüşler doyurucu değildir. Dehrîlere (materyalistler) karşı, benim savunduğum tezden daha tutarlı bir delil mevcut değildir. Onlara karşı olan herkes için, benim bu konudaki fikirlerimi paylaşmaktan öte, daha geçerli bir delil yoktur.

Ebû Hâtîm er-Râzî — O doyurucu dediğin delil nedir?

Ebû Bekir er-Râzî — Bana göre «beş ilke» ezeli ve kadimdir, âlem ise yaratılmıştır. Âlemin yaratılışındaki sebep şudur :

Bu âlemle ilişki kurmak için nefiste büyük bir arzu ve istek uyanmış ve şehvet duygusu da bu yönde nefsi tahrik etmişti. Fakat bu ilişki sonuncunda başına geleceklerden nefsin haberi yoktu. Âlemi meydana getirmek üzere heyûlâyı (şekilsiz madde) harekete geçirmeğe çalıştı. Fakat bunu başaramayınca kâinatta bir düzensizlik ve bir kaos ortaya çıktı. Şanı yüce Yaratıcı (Allah) nefsin bu zavallı haline acıdı ve âlemi meydana getirmek üzere ona yardım etti. Böylece kâinat kaostan kurtulup kosmosa kavuşmuş oldu. Allah nefse acıdı, çünkü biliyordu ki, yaptığı bu işin acısını tadınca nefis tekrar kendi âlemine dönecek, sıkıntı ve huzursuzluğu dinecek, şehvet duygusundan kurtulup huzura kavuşacaktır. İşte nefis, Allah'ın yardımıyla âlemi böyle meydana getirmiştir. Eğer Allah yardım etmemiş olsaydı nefis bunu başaramazdı. Nefiste de bu arzu ve istek olmasaydı âlem meydana gelmezdi.

Dehrilere (materyalistler) bundan daha güçlü delil ve ispat mevcut değildir. Şayet kâinatın oluşumunu bu şekilde açıklamazsak, onlara karşı gösterebileceğimiz başka bir delil yoktur. Çünkü âlemin meydana geliş sebebini açıklayıcı başka bir delil bulamıyoruz.

Ebû Hâtım er-Râzî — Dehrilere karşı âlemin yaratılmışlığını ispatlayan bir çok delil vardır. Fakat kendi düşüncenin etkisinde kaldığın için onları görememişsin. Eğer dehrilere karşı senin anlattığından başka bir delil yoksa, âlemin yaratılmışlığını savunanların delilleri -Allah korusun- çok zayıf kalır. Çünkü ortaya attığın tez birçok bakımdan tutarsız ve çelişiktir.

Ebû Bekir er-Râzî — Neresi çelişikmiş?

Ebû Hâtım er-Râzî — Yukarıda anlattığın gibi, nefis bu âlemle ilişki kurmak istemiş ama tek başına kâinatı meydana getirememiş. Yaratıcı (Allah) onun bu haline acımış ve yardım etmiş!

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bu işe kalkıştığı zaman nefs'in başına gelecek sıkıntıları acaba Yaratıcı biliyor muydu?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtim er-Râzî — Heyûlâ ile ilişki kurup bu kâinatı vücuda getirmek hususunda nefs'e yardım etmekle, onu bunca vebal ve sıkıntıya atacak yerde, ondan yardımını esirgeseydi daha büyük iyilik yapmış olmaz mıydı?

Ebû Bekir er-Râzî — Onun bu isteğine engel olamadı.

Ebû Hâtim er-Râzî — Yani Allah'a âcizlik mi isnat ediyorsun?

Ebû Bekir er-Râzî — Âcizlik isnat etmiyorum.

Ebû Hâtim er-Râzî — Ona engel olamadı, demiyor musun? «Olamadı» kelimesi âcizlik ifade etmez mi?

Ebû Bekir er-Râzî — «Olamadı» derken, âciz olduğu için engel olamadı demek istemedim. Düşüncemi daha iyi anlaman için şöyle bir misâl vereyim : Tıpkı bu, küçük bir çocuğu olan adamın durumuna benzer. Babasının sevip üzerine titrediği ve tehlikelere karşı kol kanat gerdiği bu çocuk, bir gün bir bahçe görür. Bu hasbahçede çiçeklerin yanı sıra bir çok diken ve zehirli böcekler de bulunmaktadır. Fakat çocuk bu tehlikelerden habersizdir, o sadece hasbahçedeki çiçekleri görüyor ve oraya girmek için adeta can atıyor. Ama babası bahçedeki tehlikeleri bildiği için oğlunun girmesine engel oluyor. Çocuk ise diken ve zehirli böceklerle karşılaştığı zaman başına gelecek sıkıntılardan habersiz, illâ da gireceğim diye ağlayıp duruyor. Böylece o, oğlunu engellemeye gücü yettiği halde onun bu haline acıyor. Zira baba, oğlunun ayağına diken batmadıkça veya akrep sokmadıkça onun bu isteğinden vazgeçmeyeceğini biliyor. İşte bu yüzden onu serbest bırakıyor, o da bahçeye giriyor. Giriyor ama akrep de sokuyor!.. Bahçedeki her şeyi görüp tanıdığı için nefsi doyum noktasına varıyor ve çocuk bir daha o bahçeye girmek üzere oradan çıkıyor ve huzura kavuşuyor.

İşte şanı yüce Yaratıcı ile nefis arasındaki ilişki buna benzer. Dolayısıyla benim «engel olamadı» değişim bu anlama gelir. Yoksa Allah'a âcizlik isnad etmiş değilim.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bu görüşün de öncekiler gibi bir kaç yönden tutarsız ve çelişiktir.

Ebû Bekir er-Râzî — Nasıl

Ebû Hâtim er-Râzî — Şanı yüce Allah'ın kudreti tamdır, demiyor musun?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtim er-Râzî — Allah her şeye kâdir olduğuna göre, nefis kâinatı meydana getirmeye kalkıştığı zaman, başına gelebilecek sıkıntıları neden ona önceden hatırlatmadı? Zira bu kadar uzun süre ona zahmet ve meşakkat çektirmektense, böyle yapması Allah'ın hikmet ve rahmetine daha uygundur. «Nefis, âlemle ilişkiye geçmezden önce Allah ona, ilerde başına gelecek sıkıntıları hatırlatamazdı» diyorsan, bu iddia şanı yüce Allah'ı tamamen aciz saymak ve yaratanla yaratılanın güç ve kudretini eşit tutmak olur. Çünkü bir yaratık olan insan da, çocuk bahçeye girdikten sonra, başına gelebilecek sıkıntıları ona hatırlatabilir. «Yapabilirdi ama yapmadı» dersen, o takdirde -hâşâ- Allah'ın hikmet ve merhametinde eksiklik olması gerekir.

Ayrıca bu konuda daha başka çelişkiler de var. Nitekim «Nefis bu kâinatla ilişki kurarsa başına ne gibi felaketler geleceğini bilmiyordu» diyor, bunu izah için çocuk ve bahçe misâlini veriyorsun, değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtim er-Râzî — Demek oluyor ki bahçe çocukla beraber mevcut ki, çocuk onu görüyor ve yapısından gelen şehvet duygusu onu bahçeye girme yönünde tahrik ediyor. Buna göre acaba âlem nefisle beraber var mıydı ki, şehvetin etkisiyle nefis bu âlemle ilişki kurdu?

Eğer «âlem nefisle beraber vardı» dersen daha önce savunduğun âlemin yaratılmışlığı fikrinden vazgeçmiş olursun. Çünkü sana göre nefis ezeli ve kadimdir.

Eğer âlem yok idiye, kendi geleceğinden dahi haberi olmayan nefis, ileride böyle bir âlemin meydana geleceğini nerden bilmiş ve ona ilgi duymuş olabilir? Kendi akıbetini bilmeyen, henüz meçhul olan bir âlemi nasıl bilebilir? Şayet «âlem nefisle beraber ezeli değil, o yaratılmıştır ve nefis sonradan onun varlığından haberdar olmuştur» dersen, kendinle çelişkiye düşersin; çünkü sana göre âlemin var oluş sebebi nefsin ona ilgi duyması ve bu işde Allah'ın nefse yardım etmesidir.

Bir başka husus da şu : Söyler misin, bu âlemlle ilişki kurmak için nefisteki şehvet duygusunu harekete geçiren bu hareket hangi türdendir, dinamik mi (garîzî) mekanik mi (kasrî)? Eğer «dinamiktir» diyecek olsan o takdirde hareket ve şehvetin de nefisle birlikte ezeli ve kadim olması gerekir. Bu durum karşısında ezeli varlıkların sayısı yediye çıkar.

Ayrıca, nefsteki şehveti tahrik ettiğine göre âlemin de kadim olması gerekir; çünkü sebep sebepliden ayrılmaz ve tabiat fonksiyonunu yerine getirmekten geri durmaz.

Şayet bu hareketin «mekanik» olduğunu iddia edersen, o zaman onu hareket ettiren bir dış gücün mevcut olması gerekir. Bu da şanı yüce Allah'dan başkası olamaz. Bu gücün heyûlâ veya mekân ya da zaman gibi faktörlerden biri olduğunu iddia etmen de imkânsızdır.

Ebû Bekir er-Râzî — Bana göre bu hareket ne dinamik, ne de mekaniktir.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bütün filozoflar hareketin, dinamik ve mekanik olmak üzere iki çeşit olduğunda görüş birliğine varmışlar ve üçüncü bir hareket türünü benimsememişlerdir.

Ebû Bekir er-Râzî — Doğru söylüyorsun, ama bu önceliklerin fikridir. Ben bu konuda hiç kimsenin söylemediği yeni ve çok ince bir fikir ortaya koydum. Bana göre hareket dinamik (tabii, garîzî), mekanik (kasrî), ve ânî (feltî) olmak üzere üç çeşittir.

Ebû Hâtım er-Râzî — Bu üçüncüsünü hiç tanımadık; anlatır mısın, nasıl bir şeydir?

*
**

Ebû Hâtım er-Râzî — Aramızdaki bu tartışma devlet büyüklerinden birinin evinde geçiyordu. Devletin önde gelen bu büyüğü ile şehrin kadısı oturmuş bir mesele üzerinde tartışıyorlardı; öyle ki biz onları görebiliyorduk. Meşhur tabib Ebû Bekir Hüseyin et-Temmâr da bu toplantıya bizimle beraber katılmıştı. Kendi buluşu olan «âni hareket»i ispat etmek için bu mülhid (Ebû Bekir er-Râzî) şöyle bir örnek verdi :

*
**

Ebû Bekir er-Râzî — Tasarlayıp anlayabileceğin şekilde bunu sana bir misalle anlatayım; emirle beraber oturan şu kadıyı görüyor musun?

Ebû Hâtım er-Râzî — Evet.

Ebû Bekir er-Râzî — Diyelim ki kadı, gaz yapan bir yemek yedi. Gaz ne kadar çok sıkıştırırsa da emirin huzurunda rezil olmamak için kadı kendisine hakim olmağa çalışır. Sonra önüne geçemeyecek derecede sıkıştırınca âniden bırakır!.. İşte gazın bu hareketi ne dinamik, ne de mekaniktir; o sadece âni bir harekettir.

Ebû Hâtım er-Râzî — Kadının çıkardığı gaza, yediği yemek sebep olmuştur, değil mi?

Ebû Bekir er-Râzî — Evet.

Ebû Hâtım er-Râzî — Yenilen yemek gazın meydana gelmesine sebep olduğu gibi, nefisteki şehvet duygusunu tahrik eden bu «âni hareket»in de önceden bir sebebi olmalı. Eğer bu hareketin bir ön sebebi varsa bu sebep ya nefisle birlikte ezeli ve kadımdır ya da onu sonradan meydana getiren bir etken vardır. Şayet nefisle birlikte ezeli ise, bu sebep dinamik olmalı. Böyle olunca nefsin, sürekli olarak onun etkisiyle hareket etmesi gerekir; çünkü tabiat fonksiyonunu yapmaktan geri durmaz. Bu takdirde onu da beş

ezelî ilkeden sayman gerekecek. Yok eğer bu hareket sonradansa, mekanik demektir. Şu halde nefisteki mekanik hareketi meydana getiren kimdir?

**

Ebû Hâtim er-Râzî — Tartışma bu noktaya varınca Hüseyin et-Temmâr, Ebû Bekir er-Râzî'nin yenik düşmesine sevineyerek gülmeye başladı. Çünkü âlemin ezeliği ve yaratılmışlığı konusunda aralarında anlaşmazlık vardı, bu yüzden Hüseyin et-Temmâr münâzaralarda hazır bulunur, Ebû Bekir er-Râzî yenik düştükçe sevincini belirtirdi. Tezini savunmadaki tutarsızlığı karşısında, o, hayretle gülünce mülhid (Ebû Bekir er-Râzî) mahcubiyet içinde ona dönerek :

Ebû Bekir er-Râzî — Şu materyaliste (dehrî) ne oluyor da alaylı alaylı gülererek edepsizlik ediyor! Gülmeyi bırak, dehr ve âlemin ezeliği hakkındaki tezin üzerinde konuş da sana haddini bildireyim, dedi.

Hüseyin et-Temmâr — Yenik düşüp rezil olman yetmiyormuş gibi, emirin huzurunda kabahat yaptırarak kadıyı da rezil ettin. Tezini geçersiz ve tutarsız bir şekilde savundun. Şimdi de rahatlamak için bana saldırıyorsun! Bırak benim görüşüm bana kalsın, sen şimdi karşıdaki adama cevap ver. Benimle tartışmak seni utanç verici bu durumdan ve halkı aldatmak üzere geliştirdiğin bâtil davadan kurtaramaz.

Ebû Hâtim er-Râzî — Bu şekilde karşılıklı hakaret bir saat kadar devam etti. Sonra tartışma bitti.